

Hanefiliğin Oluşumunda Coğrafi Etkenler (Sosyolojik Açıdan Bir Değerlendirme)

Doç. Dr. Fazlı ARABACI

Hicri II. yy.'da Kûfe merkezli olarak başlayan ve daha sonraki dönemlerde gelişerek farklı bölgelerde yaygınlaşan Hanefilik, bir fıkıh mezhebi olarak yönteminin, doktrininin ve sistematığının oluşmasında en büyük paya sahip olan Ebu Hanife'ye nispetle bu adı almıştır. Hanefiliğin oluşumu dendiğinde onun teorisyeni durumunda ve geliştiricisi olanların yaşadığı yerlerdeki ferdi toplumsal durumlarını, Hanefiliğin doktrin ve sistematığının oluşumunda dikkate alınan yöntem ve referansların toplumsallığını, Hanefiliğe ait hükümlerin verilmesine sebep olan olayların coğrafi ve sosyal yönlerini göz önünde bulundurmamak gerekir.

"Hanefiliğin oluşumunda coğrafi etkenler" dendiğinde hiç şüphesiz ilk akla gelen fiziki çevredir. Fiziki çevre, toplumların ya da toplumlar içinde bulunan fert ve grupların, içinde yaşadıkları tabii, coğrafi bir alan olmakla beraber¹, toplumun, aynı alan içerisinde istihsal ederek oluşturduğu teknolojik çevreyi de içermektedir.² Fizikî çevreden başka her toplum, fertleri için sosyal bir karakter taşıyan ve onları sosyalleştiren (örf, adet ve müesseselerden oluşmuş) bir iç çevreye sahiptir ki, bu çevre, o toplumun sosyo-kültürel çevresi olarak isimlendirilebilir.³ Her insan ve topluluk hayatını fizikî(dış) ve sosyo-kültürel(iç) bir çevrede sürdürmek zorundadır.⁴ Bu zorunluluk Hanefiliğin oluşumunda coğrafi-fiziki çevrenin etkenlerini dile getirirken aynı zamanda sosyo-kültürel evreni de dikkate almayı gerektirmektedir.

Bu duruma göre biz bu tebliğimizde belirli bir coğrafya içerisinde oluşan Hanefiliğin öncelikle dayanmış olduğu Vahyi değerlerin normlaşmasındaki sosyo-kültürel etkenleri ve Vahyi değerlerin ihtiyaçları karşılamadığı takdirde söz konusu ihtiyaçlara dayalı olarak yeni normların oluşturulmasında hangi sosyo-kültürel durumların dikkate alındığını kısaca vurguladıktan sonra Hanefiliğin teorisyeni durumunda olan Ebu Hanifenin ferdi toplumsal durumlarını, doktrininin dayandığı yöntem ve referansların belirli coğrafyadaki toplumsallığını genel olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Vahî Değerlerin Normlaşması

-
- ¹ P.A. Sorokin, "Çağdaş Sosyoloji Kuramları"(Çev.M.Münir R.Öymen), Kültür Bakanlığı yay. Ankara, 1994, C.I., s. 104.
 - ² Amiran Kurtkan Bilgiseven, " Genel Sosyoloji", Filiz Kitabevi, Genişletilmiş 4. Baskı İstanbul, 1986, s. 100.
 - ³ A.g.e., s.100.
 - ⁴ R.M.Maclver, C. H. Page, "Cemiyet"(Çev. A. Kurtkan), MEB yay. İstanbul, 1994, s. 145.

Değerler insanın yapıp etmelerini belirleyen, belirli durum ve şartlardan bağımsız olan ve arzu edileni, ideal olanı gösteren standartlardır.⁵ Değerleri yüksek(aşkın) değerler ve araç değerler olarak iki grupta toplamak mümkündür.⁶ Yüksek değerler referansını aşkın bir alandan alırken, araç değerler daha çok aşkın alandan karşılanamayan değerlerin yerine toplum ya da onun adına belirli kişi yahut gruplar tarafından üretilen değerlere tekâbül etmektedir. Böyle olmakla birlikte araç değerlerin aşkınlıktan bağımsız olmadığını onunla bir ilişkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Araç değerler fert ve toplum çıkarını, yararını ilgilendiren değerler olurken⁷ yüksek(aşkın) değerler tek başına bir ferdin ya da toplum yahut toplumdaki bir kimsenin yararına olmayan, ortaya olan ve toplumda çoğunluk tarafından saygı ve ilgi gören değerlerdir.⁸

Değerler aşkın olsun araç değer olsun sosyal ilişkilerin oluşumunda ve gelişmesinde, ihtilafların çözümlenmesinde devreye girerler. Kişiler değerleri kabul ederler, muhakeme ve seçimlerinde bunları kullanırlar.⁹ Tarihsel varlık alanında insan tarafından meydana getirilen hukuk, dinî yorumlar, dil, sanat, ekonomi vb. olgular kendilerine ilişkin değerlerin gerçekleştiği alanlardır. Bu bağlamda İslam fıkhi içinde yer alan Hanefilik te, belirli bir coğrafyada aşkın ve araç değerlerin bir yaptırım gücüne bağlı olarak sosyal ilişkiler alanında gerçekleşmesi ve somutlaşarak biçimlenmesinin göstergesi olmaktadır.

Değerlerin belirli bir zaman ve mekanda dışlaşması, şekillenmesi normlar(kurallar)la olur. Başka bir ifadeyle normlar değerlerin sosyal hayatta somutlaşmış biçimleridir.¹⁰ Dayandığı referans açısından aşkın ve araçsal olan, gerçekleştiği alan yönünden beşerî, sosyo-kültürel olan normlar, belirli şartlar içinde toplum üyelerinin neleri yapıp yapamayacaklarını gösteren kurallardır. Aşkın değerlerin sosyal ortamda normlaşması bakımından Hz. Peygamberin sünneti en canlı ve belirgin bir örnektir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber bir yandan Kur'an-ı yani aşkın ilahî değerleri içkin Vahyi, tebliğ edip açıklarken, beşerî yönü itibarıyla meydana gelen günlük problemleri çözmeye gerek söz ve fiilleriyle gerekse takrirleriyle örnek olmuştur. Bu durum aşkın değerlerin bizzat Hz. Peygamber tarafından belirli bir sosyal-kültürel ortamda normlaşmasını, somutlaşmasını göstermektedir. Genelde İslam fikhinin özelde Hanefiliğin oluşumunda önemli bir yere sahip olan Hz. Peygamber'in sünneti mevcut problemlere dair bir şey söylemediğinde ya da bu problemlere ilişkin ilgili Hadislere ulaşamadığında ya da ulaşılan Hadisler Ebu Hanife'nin kriterlerine uymadığında, toplumun örfü, maslahatı, vb. durumlar oluşturulacak sosyal normlara(fikhî hükümlere) referans kabul edilmiştir. Bu durum Hanefiliğin oluşumunda aktör durumunda olan insanı ve onun toplumsallığını, onun kullandığı yöntemi ve toplumsal referanslarını, hükümlerin oluşumuna neden olan olayların coğrafi-sosyal yönlerini gündeme getirmektedir. Aşağıdaki satırlarda sırasıyla bunları serdetmeye çalışacağız.

İnsan-toplum diyalektiği ve kültürün vazgeçilmezliği

Belirli bir toplum içinde doğan, büyüyen ve gelişen bir varlık olan insanın toplumdaki bağımsız olması mümkün değildir. Bundan dolayı insanla toplum arasında birbirinden bağımsız olamayacak şekilde bir ilişki ve bir diyalektik vardır. Bu diyalektik, "özellikle bireylerin yüz yüze bulunduğu kurumlar

⁵ Sulhi Dönmezer, Sosyoloji, Beta yay., 10. bası, İstanbul, 1990, s.254.

⁶ Takiyettin Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, Remzi Kitapevi, 5. Bası, İstanbul, 1992, s.198.

⁷ A.g.e., s.198

⁸ Hilmi Ziya Ülken, Bilgi ve Değer, Kürsü yay., Ankara, tsz., s. 303.

⁹ Dönmezer, s.254.

¹⁰ Mustafa Aydın İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi, Pınar yay., İstanbul, 1991, s. 179.

dünyasının oluşturduğu, kişinin dışındaki gerçek ile bireyin bilincinde, denemekle, yaşamakla ve zaman içinde oluşan gerçek arasında karşılıklı etkileşim sonucu oluşan bir diyalektiktir"¹¹ Bu yönüyle insan toplumun şekillendirdiği bir varlık olurken, toplum da insanın bir ürünü olmaktadır.¹² Öyleyse tarih içinde anlamlı bir eylem gerçekleştiren, sosyal aktör durumunda olan insanın belirli bir dönem ya da aynı dönem içinde topluma karşı edilgen ve etken yönlerinin bulunduğunu söylememiz mümkündür. Bireyin topluma karşı edilgen olması toplum tarafından etki altına alınması, sosyalleşmesi, toplumun değerleriyle, kültürüyle bezenmesidir. Etken olması o toplumun içinde maddi(teknik bir alet aracın üretilmesi ve onun sayesinde oluşan değişiklikler) ve manevi(kavramsal, bilimsel, kültürel olarak) bir şey üretilip topluma müdahale etmesidir. Fertle toplum arasında böyle bir diyalektik oluşurken, toplumun sahip olduğu mevcut kültür, baskın değerler her zaman varlığını devam ettirme mücadelesi verirler. İnsanla toplum arasında olmazsa olmaz bir durum arzeden bu süreç bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır ki o da, fert ve toplumun hayatından kültürü çekip aldığımızda neyi, nasıl yapacağını bilemeyen bir varlık ortaya çıkmaktadır. İnsan hayatına yön vermeyi amaçlayan Vahy bile kültür ve onun temel araçları ile anlaşılıp yorumlandığına göre, toplumu oluşturan temel öğenin kültür olduğunu görürüz. Bu durum "belli bir kültür vasıtasıyla düşünmenin, belli bir referans çerçevesi aracılığıyla olduğunu göstermektedir. Bu çerçevenin temel gelişmeleri, sözkonusu kültürün dinamik ve belirleyicilerinden doğar ki bunların başında da kültürel miras, sosyal çevre ve geleceğe, dünyaya, kainata ve insana bakış gelir".¹³

Hanefiliğin oluşumunda etkin olan ulemâyı, içinde yaşadığı ve bulunduğu mekansal toplumsal ve kültürel çevreden bağımsız olarak düşünmemiz mümkün değildir. Çünkü insanların yaşamış oldukları doğal, teknolojik(üretilen) ve toplumsal çevrenin onlar üzerinde yaptığı etki, hiç bir zaman yadsınamaz. Her toplum, biyolojik miras, kültür, grup tecrübesi, fertlerin kendine özgü tecrübeleri ve özellikle kültürün ve şahsiyetin içinde geliştikleri sınırları belirleyen fizikî-tabii çevreye bağlı olarak terbiye, taklit ve telkin süreçleri ile kendi kültürel taleplerine, kendi doğru ve yanlış standartlarına, örflerine, müesseselerine ve kıymet hükümlerine uygun düşen davranışları benimsetmek suretiyle ilgi ve davranışlarını belirli tarzda geliştirdiği bir şahsiyet tipi yaratır.¹⁴ O halde "kültürel muhit, şahsiyet tipini şekillendirici bir karakter taşımaktadır. Bundan ötürü kültür muhitleri değiştikçe, inanç ve tutumlarda ve şahsiyet tipinde de değişikliklerin mevcudiyeti göze çarpar.

Hanefiliğin oluşumunda etkin olan her ulemânın içinde yaşadığı toplum ve kültürü incelemek ayrıntılı ve üzerinde ayrıca çalışılması gereken bir konudur. Bununla birlikte Hanefiliği temsilen Ebu Hanifeyi dikkate aldığımızda onun birey olarak Kûfe ve Bağdat'ta yaşadığını biliyoruz. Kûfe ve Bağdat, alimlerin, fakihlerin ediplerin, filozofların, şairlerin ve dilcilerin bol olduğu ilim merkezleri durumunda olan yerlerdendir.¹⁵ Bunlardan Ebu Hanife'nin sosyalleşme sürecinde ve olayları değerlendirmesinde belirli bir bakış açısını kazandıran Kûfe'yi dikkate aldığımızda buranın, o zamanlarda Irak'ın büyük şehirlerinden biri olduğu ve çeşitli milletleri, kavimleri, cemaatları barındırdığı müşahede edilmektedir. Ayrıca buranın eski medeniyetlerin yatağı durumunda olması, Süryanilerin buralarda yaşayıp mektepler kurması, Yunan, İran hikmetlerinin okutulması sözkonusudur. İslamdan önce farklı

¹¹ Peter L. Berger, B. Berger, H. Kellner, "Modernleşme ve Bilinç", Pınar yay., İstanbul, 1985, s. 23.

¹² Peter L. Berger, "La Religion dans la conscience moderne"(Trad. de Joseph Feïsthauer), Ed. du Centurion, Paris, 1971, s. 29.

¹³ Muhammed Abid el-Cabiri, "Arap Aklının Oluşumu", İz yay., İst. 1997, s 18.

¹⁴ Bilgiseven, " Genel Sosyoloji", s.136-137.

¹⁵ Mustafa Uzunpostalcı, Ebu Hanife ve Nasları Değerlendirmesi, İslami Araştırmalar, C.15, sayı 1-2, 2002, s. 34.

inançlara sahip olanlar burada birbirleriyle mücadele ettikleri gibi, İslamdan sonra da çeşitli dinler ve onlara ait mezheplerin birbiriyle mücadele içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ebu Hanifenin dünyaya gözlerini açtığı böyle bir muhitin¹⁶ siyasal, sosyal, ekonomik, demografik ve kültürel durumlarından bağımsız olduğu düşünülemez

Tarihi verilere bakıldığında Ebu Hanife'nin zengin bir tüccar aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Ebu Hanife bir yandan baba mesleğini öğrenip, dönemin ekonomik hayatını getiri ve götürülerini, ticari hayatta olup bitenleri, bu çerçevede oluşan sosyal hayatın farklı yönlerini, tanımaya, anlamaya çalışırken¹⁷, biyolojik olarak tevarüs ettiği zekayı ilmi alanlarda da değerlendirmeyi bilmiş, içinde yaşadığı toplumun hayatını şu ya da bu şekilde etkileyen dini, felsefi görüşlerle ilgilenmiş, önceleri Kelam ilmine yönelmişken (ki bize göre bu ilmin kendisine münazara ve cedel açısından olduğu gibi olayları anlama ve algılamada, fitri mantığı kullanmada önemli bir tecrübe kazandırdığı muhakkaktır) daha sonraları Fıkha yönelmiştir. Onun Hac vesilesiyle Mekke'ye ve Medine'ye yapmış olduğu seyahatlerde karşılaşmış olduğu ulemâ ile yapmış olduğu müzakerelerin¹⁸, İslam fırkalarının merkezi durumunda olan Basra'ya giderek dini fırkaların önde gelenleriyle yapmış olduğu münazaraların¹⁹ ilmi kariyeri ve şahsiyetinin gelişmesinde önemli bir yeri olmalıdır.

Günümüz bilgi sosyolojisinin verileri gözönüne alındığında, bilginin oluşmasında toplum içinde bulunan ya da oluş(turul)'an bilgi cemaat(lar)'ının rolü oldukça önemli görülmektedir.²⁰ Öyle ki bilgi(epistemik) cemaatı, bilginin olmazsa olmaz şartlarından biri durumunda olup, o varlık kazanmadığı müddetçe bilginin olamayacağı öne sürülmektedir.²¹ Hanefiliğin oluşumuna temel hazırlayan ilim erbabını dikkate aldığımızda Kûfe'de Ebu Hanife'nin istifade ettiği bir Ulemâ grubundan söz edilebilir ki bunlar(Alkame b. Kays, Esved b. Yezid, Mesruk b. el-Ecda, İbrahim en-Nehai, Amil b. Şurahil eş-Şabi) coğrafi köken olarak Yemenlidirler.²² Yemen Rasûlüllah'a Kur'an ve Sünnette bulamadığı bir mesele hakkında aklıyla ictihat edeceğini söyleyen Muaz b. Cebel'in aydınlattığı bir yerdir. Sözkonusu üstadların Yemen kökenli olması Hanefiliğin oluşumunun entelektüel kökenleri açısından dikkate değer görünmektedir.

Gerçekten hangi tür olursa olsun tarih boyunca bilginin oluşması, üretilmesi ve geliştirilmesinde belirli bir Ulemâ grubunun, varlığı söz konusu olmuştur. Bununla birlikte toplumun belirleyiciliği, sosyal baskıları, üretilen bilginin benimsenip benimsenmemesi konusunda etkinliği, hiç bir zaman yadsınamaz. Bu durum bilgiyi oluşturan kişilerin toplumdan bağımsız olamamalarının yanında, farklı toplumlarda farklı bilgi sistemlerinin oluşmasının varlığını da ortaya koyar. Böylece toplumlar, (konumuz bağlamında Medine ve Kûfe ehli), "bilgi" dokularındaki farklılaşma derecelerine göre değişmektedirler. Bunların bilgi dokularını farklılaştıran şey, konumuz bağlamında her belde ulemâsının, kendilerine ulaşan hadislerle hüküm vermelerinden ve aynı zamanda farklı yerlerde farklı problemlerin ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Medine ve Kûfe ehlini oluşturan ulemâ grubunu dikkate aldığımızda Medine'dekiler daha çok Hz. Peygamber ve ashabın sünneti çerçevesinde taklide dayalı bir hayatı yaşadıklarından olayları da bu çerçevede değerlendiriyorlardı. Bu durum aynı

¹⁶ Bu bağlamda bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Bedevilikten Hadariliğe Kûfe", Ankara Okulu yay., Ank., 2001.

¹⁷ Muhammed Ebu Zehra, Ebu Hanife(çev. O. Keskiöğlü), 2. baskı, Ank., 1997, s. 99.

¹⁸ Ebu Zehra, a.g.e., s 100.

¹⁹ A.g.e., s 100.

²⁰ İleri okumalar için bkz. Hüsamettin Arslan, "Epistemik Cemaat", Paradigma yay., İst., 1992.

²¹ A.g.e. s.122.

²² Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, İrfan yay., İst. ts., s.70.

zamanda toplumun birbirini sosyo-psikolojik kontrol altında tuttuğunu göstermektedir. Haliyle böyle bir ortamda değişimin olması zor olacağından, yeni bir problem, hayat tarzı, belirmesinin zorluğundan dolayı rey'in ortaya çıkmasının önü kesilmiştir.²³ Medine gibi sadece Kur'an ve Hadisleri dikkate alarak hayatı yorumlama ve yaşama durumunda olmayan başka dini ve felsefi grupların, cemaatların, tüccarların ve kurulan panayırlarla dışardan gelen etkileşimlerin yanında İslam'da yeni ortaya çıkan kelami, felsefi, siyasi oluşumların şekillendirdiği Küfe'nin sosyal hayatının gerekleri, sorunları, oluşturulan fıkhi bilgi örgüsünde Kur'an ve nakledilen Hadislerin dışında (toplumsal=örfi) bir referansa dayanmayı gerekli kılmıştır.

Şu halde Hanefiliğin teorisyeni durumunda olan Ebu Hanife'nin (burada ele alamadığımız diğer arkadaşlarının) yaşamış olduğu çevrenin, bilgi dokusu bakımından dış etkenlere, değişime, değişimin oluşturduğu sosyal olayların etkilerini bünyesinde barındıran bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Oysa Medine'de yaşanan hayat sahabe Hz. Peygamberden öğrendiği ve birbirinden gördüğü veya birbirini taklit ederek oluşturduğu bir düzeni içeriyordu. Bu bağlamda "Sahabe ya da Medine sünneti" bile oluşmuştu. Bu nedenle Medine'nin dışında farklı etkileşimlerin ortaya koyduğu sosyal ve kültürel hayatın problemlerine yönelik çözüm arayışları, Kur'an ve Hadislerde bulunamayınca, "mükevven akıl" çerçevesinde olmuştur. Bu akıl Kuran ve Hadise aykırı bir akıl olmayıp onun ışığında oluşan kültüre dayalı bir akıldır.

Hanefiliğin Metodolojisinde Toplumsal Referanslar ve Coğrafi Etkiler

Hanefiliğin doğuşunda Ebu Hanifeden önce Irak bölgesinde ortaya çıkan Rey ekolü ile sıkı bir ilişkisinin olduğu görülmektedir. Medinede bulunan Hicaz fıkına alternatif olarak görülen Rey ekolünün oluşumu, Hz. Ömer döneminde fethedilen İraka başta Abdullah b. Mesud ve Hz. Ali olmak üzere 1500 sahabenin yerleşimiyle ve bunların Kur'an ve Hadis bilgilerini Hoca talebe ilişkisine dayalı olarak yaygınlaştırmalarıyla oluşturdukları ortamda, giderek yeni neslin farklı tarzda gösterdikleri rey ve içtihatlar dayanmaktadır.²⁴ Bu durum iki ekol arasında hoca-talebe, çevre, rivayet geleneği ve malzeme farklılığının yanında metod ve prensip itibarıyla da aralarında bazı tercih farklılıklarının olduğunu göstermektedir.²⁵ Konumuz açısından bu tercihlerden önemli olan Kuran, Hadis, Sahabe kavlinin dışında Ebu Hanife tarafından Kıyas²⁶ ve İstihsan²⁷ kullanılması, bunları kullanmada da uygun çözüm bulunamazsa halkın örfüne, uygulamalarına yönelmesidir.²⁸ Ne var ki kıyas mutlak rey olmayıp, mevcut probleme Kur'an ve Sünnete uygun olmak üzere delillerden hüküm aramak

²³ Bu demek değildir ki Medine Uleması Rey'e müracaat etmemiştir. Aksine El-Leys İbn Sa'd'ın beyanına göre Medine Ulemasından olan İmam Malik'in Rey ile hükmettiği yetmiş meseleden bahsedilir. Ve Bunların Hz. Peygamberin sünnetine aykırı olduğu ifade edilir. Ne var ki bu sayı Küfe'de Rey'le yapılan içtihatların gerisinde kalmaktadır. Diğer yandan İmam Malik kendi eseri Muvatta ile ilgili olarak " Muvatta'da Hz. Peygamberin Hadisinin, Sahabe ve tabiinin sözlerinin olduğunu beyan etmekte ve ülkemizde ilim ehlinin durumunu dikkate alarak Rey'imi de beyan ettim, onların çizdikleri hudut dışına çıkmadım" diyerek aynı zamanda Rey anlayışını da ortaya koymaktadır.

²⁴ Ali Bardakoğlu, Hanefi Mezhebi, TDVİA, C.16., s.1.

²⁵ A.g.e. s.1.

²⁶ A.g.e. s.16.

²⁷ A.g.e. s.17.; İ.Hakkı Aydın, İstihsan Temelinde Akıl ve Ebu Hanife, C.15, sayı 1-2, 2002, s. 165-174.

²⁸ Ebu Zehra, s. 367.

olduğundan, neticede hüküm verme aktivitesinin temelinde nass olma zorunluluğu bulunduğu için²⁹ konumuz dışında olacaktır. *İnsanlar için daha ılımlı ve faydalı olan bir nedenden dolayı kıyası terk edip müçtehidin kendisinin daha doğru gördüğü yönde hüküm vermesini içeren İstihsan*³⁰, hükmü verenin kendisine göre iyi olanı tercih etmesi yönüyle ve bunu yaparken umumun menfaatını dikkate alması açısından belirli bir coğrafyada belirli bir tarihsel alanda toplumsallığı barındırmaktadır. Çünkü istihsan insan aklının sezgi ve kavrayışına değer vererek insanın müktesebatıyla yapacağı çıkarımlarla sonuçlanmaktadır.³¹ Daha önce belirttiğimiz sosyolojik bir gerçeklikten hareketle belirtmek gerekirse, her toplum, biyolojik miras, kültür, grup tecrübesi, fertlerin kendine özgü tecrübeleri ve özellikle kültürün ve şahsiyetin içinde geliştikleri sınırları belirleyen fizikî-tabii çevreye bağlı olarak terbiye, taklit ve telkin süreçleri ile kendi kültürel taleplerine, kendi doğru ve yanlış standartlarına, örflerine, müesseselerine ve kıymet hükümlerine uygun düşen davranışları benimsetmek suretiyle ilgi ve davranışlarını belirli tarzda geliştirdiği bir şahsiyet tipi yarattığından³² insanların yaşamış oldukları doğal, teknolojik(üretilen) ve toplumsal çevrenin onlar üzerinde yaptığı etkiden kurtulamazlar. Bu durum İstihsanı kullanan açısından toplumsallığı vurgulamaktadır. İstihsanda toplumun menfaat ve kolaylığının gözetilmesi ise toplumsallık açısından zaten açık bir şeydir. Hanefilerin istihsan metodunu kullanmalarında örf ve adet önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu bağlamda Hanefilerin mezhep hukuk doktrinlerinin oluşumunda önceleri Irak örfünün, meşayih döneminde ise özellikle Maveraünnehir örfünün izlerini görmek mümkündür.³³

Her ne kadar Örf, Hanefi usul literatüründe müstakil bir delil olarak görülmeyip tali bir kaynak ve fer'î bir delil konumunda³⁴ olsa da Hanefiliğin oluşumunda çevre faktörü olması hasebiyle konumuz açısından önem arz etmektedir. Sehl b. Müzahimden nakledilen aşağıdaki söz hem yukarıda arzettiğimiz istihsana ilişkin durumu açıklamakta hem de Örf'ün Hanefiliğin oluşumunda referans olarak kabul edildiğini göstermektedir: "Ebu Hanifenin fıkhıta usulü: Mevsuk olanı almak, çirkin olandan kaçınmak, halkın muamelatına bakmak, işlerinin salah üzere doğru gitmesini nazarı itibara almaktır. İşleri kıyas üzere yürütür, kıyas yakışmayıp kabih olunca İstihsana gider. İstihsan da uygun gitmezse müslümanların muamelelerine dönerdi".³⁵ Örfün istinbat için fıkhıta bir delil olarak kullanılması Abdullah b. Mesud'dan gelen bir rivayete göre: "Müminlerin hoş ve iyi gördükleri şey, Allah katın da da iyidir".³⁶ (Şüphesiz burada sözü edilen Örf Kitaba ve Sünnete aykırı olmayan bir Örf'tür). Bunun için Serahsi Mebsutta Örfle sabit, Nass'la sabit gibidir³⁷, diyerek Örf'ün hüküm çıkarmada bir referans kabul edildiğini beyan etmektedir. Bu durum belirli bir coğrafyada yerleşik olan müslüman toplumun Örfü'nün Hanefiliğin oluşumuna etkisini göstermektedir.

Hanefilerin mezhebî hukuk doktrinlerinin oluşumunda önceleri Irak örfünün, meşayih döneminde ise özellikle Maveraünnehir örfünün izlerini görmenin mümkün olduğunu yukarıda belirtmiştik. "Hanefilerce sınırlı alanda da olsa telif edilen örfeye dayalı nass, örf ile âmmin tahsisi kavramları,

²⁹ AYDIN, a.g.m., s. 168.

³⁰ Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, el-Mebcut, İst., 1983, C.X, s. 145'ten nk. Aydın, a.g.m., s.167.

³¹ Abdulkadir ŞENER, Kıyas, İstihsan, İstislah, DİB yay., Ank., 1971, s.136.

³² Bilgiseven, "Genel Sosyoloji", s.136-137.

³³ Bardakoğlu, a.g.e. s. 17.

³⁴ A.g.e. s.17.

³⁵ Ebu Zehra, s. 367. Bu sözün Hadis ya da Sahabe kavli konusunda kısa bir değerlendirme için bkz. Mustafa Ertürk, "Sünnet İhdası", yayınlanmamış Doçentlik tezi, s.11.

³⁶ A.g.e., s. 368.

³⁷ Neşru'l Arf, Mecmuatü Resail-i İbn Abidin içinde, Beyrut, ts., CII., s. 115.

evlilikte velayet anlayışları, âkileyi ictimaî-mesleki gruplaşma olarak görmeleri, zevi'l erhamı mirasçı kılmaları, azınlık haklarını tespitinde daha eşitlikçi davranmaları, onların toplumsal gerçekliğe ve bölge örfüne verdikleri önemin sonucudur"³⁸.

Diğer yandan Hanefiliğin oluşumuna katkıda bulunan ve mütekaddimîn- müteahhirîn, selef-halef, meşâyih, şeriatta, mezhepte veya meselede müctehid, ashâbü't-tahrîc, ashâbü't-tercîh, ashâbü't-temyîz olarak nitelenen ulemânın farklı bölgelerde kendi dirayetlerine göre Hanefiliğe katkıda bulunmaları coğrafi etkenlerin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ebu Hanife ve arkadaşlarının görüşleri çerçevesinde oluşturulan fikhin, Irakta ve Kûfenin doğusundaki islam coğrafyasında Belh, Buhara gibi yerlere yayılmasıyla her bölgenin ihtiyaç ve mevcut problemlerine çare bulma amacıyla zenginleştirilmesi, bu bölgelerde tedvine ve muhakemeye dayalı fikhî bilgi ve kültürünün hoca-talebe ilişkisi içinde bir sonraki nesle aktarıldığını ifade ettiği gibi, önceki nesillerden devralınan fikhin her bölgede ihtiyaç ve şartlara bağlı olarak farklı yönlerde ve zenginlikte geliştiğinin yanında Hanefi fikhî içinde alt ekollerin teşekkülünün göstergesi olmaktadır.³⁹

Sonuç yerine buraya kadar kısa ve genel olarak yapmış olduğumuz açıklamalara dayalı olarak şunları söylemek mümkündür.

İslam tarihinde oluş(turul)an her mezhep gibi Hanefilik te İlahî Vahiyle ilişkili beşeri bir oluşumdur. Bu oluşumun temel dayanağı Vahiy olmakla birlikte onu tedeyyün haline getiren insan olduğundan, beşerî olmaktan bağımsız olamaz. Böyle olması hasebiyle hem coğrafi-mekansal, hem kendini çevreleyen toplumsal şartlar hem de zihinsel açılardan sınırlılık arz etmektedir. Bu şartlar altında oluş(turul)an bir mezhebin mutlak olarak değerlendirilmesi düşünülemez.

Din ister ilâhî ister beşerî ne türde olursa olsun, nasıl algılanırsa algılandığı sosyal bir gerçeklik olarak dikkate alındığında aynı zamanda bir kurumdur. Hanefiliği dini bir kurum olarak dikkate aldığımızda onu "belirli bir toplumda kısa ya da uzun süreli olarak insanların ihtiyaçlarını karşılamalarına imkân sağlayan davranış ve uygulama biçimlerinin kalıcı örgütlülüğü şeklinde"⁴⁰ nitelememiz mümkündür. Bu bağlamda nasıl ki toplumsal kurumlar, kişilerin sosyal davranışlarını kolaylaştırma, kültürün sürekliliğini sağlama, toplumsal yaşamı düzenleme gibi olumlu işlevler görürken, olumsuz olarak bireyi sınırlama, onu belirli kalıplar içersinde hareket etmeye zorlama gibi özellikler taşıyorsa, bir kurum olarak düşündüğümüzde Hanefilikte kendisine bağlı bireylerin dini ve dünyevi yaşantılarını düzenleyen ve günümüz şartlarına, ihtiyaçlarına uygun öneriler getirmediği takdirde sınırlar koyup belirli kalıplar çerçevesinde hareket etmeye zorlayan bir etken olmaktadır. Oysa kurumlar empirik olarak insan aktivitesinin zorunlu bir sonucu olması yönüyle daima değişirler. Hanefiliğin ortaya koyduğu hükümlerden henüz geçerliliğini koruyan ubudiyete ve toplumsal alana ait olanlar hükümler istisna edilirse, değişmesi gerekenlerin coğrafi etkenler bağlamında hatırlattığımız bilgilerden

³⁸ Bardakoğlu, a.g.e. s. 17.

³⁹ A.g.e. s. 9.

⁴⁰ Joseph FICHTER, "Sosyoloji Nedir?(Çev. Nilgün ÇELEBİ)", Atilla Kitapevi, Ankara, 1994, 2. Baskı, s. 119.

hareketle değiştirilmesi müslüman toplumun önünü açacaktır. Geleceęin aydınlanması ve yeniden inşası, geçmişin eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmesine bağlıdır.